

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.35

М. М. Слюсаревський

НАУКОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО РОЗВИТОК ВЕЛИКИХ ГРУП: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ НА ТЛІ МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ МАЛОЇ ГРУПИ

Обговорюються широковідомі в країнах пострадянського простору концепції етапності (стадіальності) розвитку великих груп, запропоновані російськими авторами ще за радянських часів (Г. Г. Дилигенський) та в минулому десятилітті (А. Л. Журавльов і Т. П. Ємельянова). Показано, що попри наявні відмінності обидві концепції мають спільні вади, до яких належать передусім нерелевантне реальності спрощення картини розвитку великої групи, трактування його як фактично односпрямованого, лінійного процесу, позбавленого внутрішніх суперечностей (внутрішньогрупових конфліктів і регресивних тенденцій). На тлі таких спрощень розвитку великих груп чи не єдиним винятком у дотичному до обговорюваних питань науковому контексті постає теорія етногенезу Л. М. Гумільова, проте в соціально-психологічному сенсі вона має локальне значення, оскільки стосується лише етнічних груп і не може механічно екстраполюватися на інші великі групи. Висловлюється припущення, що “безконфліктна” спрощеність запропонованих російськими авторами концепцій пояснюється як заідеологізованістю проблематики великих груп, так і певним впливом радянських теорій колективу, де груповий розвиток теж розглядався як лінійне сходження малої групи до рівня колективу або, навпаки, антиколективу. Тому з метою уточнення уявлень про розвиток великих груп аналізуються розроблені на Заході Б. Такменом та його послідовниками моделі розвитку малої групи, які мають характер усталеного, перевіреного часом і суспільною практикою наукового знання. У світлі проведеного аналізу постає потреба, по-перше, враховувати в уявленнях про розвиток великої групи моменти як прогресу, так і регресу; по-друге, відмовитися від жорсткого співвіднесення етапів (стадій) розвитку великих груп з рівнями їхнього розвитку. Істотною для уточнення уявлень про розвиток не лише малих, а й великих груп видається також модифікація моделі Б. Такмена, здійснена А. Вайтом і Дж. Фейрхорстом, котра знімає наліт фатальності (неодмінної кінечності) з картини групового розвитку. Порушується питання про створення загальної теорії групового розвитку, яка мала б комплементарно поєднані варіанти, зорієнтовані на специфіку різних типів великих, середніх та малих груп.

Ключові слова: велика група, мала група, груповий розвиток, концепції етапності (стадіальності) розвитку великої групи, теорія етногенезу Л. М. Гумільова, радянські теорії колективу, моделі розвитку малої групи, рівні групового розвитку.

M. M. Slyusarevskyy

SCIENTIFIC IDEAS ON THE LARGE GROUPS DEVELOPMENT: A CRITICAL ANALYSIS ON THE BACKGROUND OF SMALL GROUP MODELS DEVELOPMENT

There are discussed the concepts of phase (stage) development of large groups which are widely known in post-Soviet countries and are proposed by Russian authors in Soviet times (G. G. Dilihenskiy) and in the past decade (A. L. Zhuravlev and T. P. Yemelianova). It is shown that despite of existing differences both concepts have common flaws, which primarily relate to the simplification of a large group development picture which is irrelevant to the reality, the interpretation of this development as an essentially unidirectional, linear process as it is free from internal contradictions (intra-group conflicts and regressive tendencies). On the background of such large groups development's simplifications almost the only exception as to the discussed issues in the scientific context is the theory of ethnogenesis by L. M. Gumilyov, but in the socio-psychological sense it has a local significance, since it concerns only ethnic groups and cannot be mechanically extrapolated to the other large groups. It is suggested that the "non-conflict" simplicity of the concepts proposed by Russian authors is explained by the ideologizability of large groups problems and by the influence of Soviet collective theories, where group development is also considered as linear climbing of the small group to the collective or, conversely, anti-collective level. Therefore, in order to clarify the notions of large groups development there are analyzed Western models of small group development designed by B. Tuckman and his followers; these models are characterized by well-established, time-tested and practically relevant scientific knowledge. Based on the conducted analysis, there is a need, firstly, to take into account the moments of progress and regress in the conceptions of large group development; and secondly, to abandon the strict correlation of large groups development phases (stages) with the levels of their development. The modification of B. Tuckman's model, performed by A. White and J. Fairhurst, which removes the fatalism (an indispensable finiteness) from the picture of group development, is also essential for clarifying the development conceptions not only for the small groups but also for the large ones. The question is raised about the creation of a general theory of group development, which would contain the complementary combinations of options oriented on the specifics of different types of large, medium, and small groups.

Key words: large group, small group, group development, conceptions of phase (stage) development of a large group, theory of ethnogenesis by L. M. Gumilyov, Soviet theories of collective, models of small group development, levels of group development.

Постановка проблеми. Принцип розвитку прийнято розглядати як один з найстаріших і найважливіших методологічних принципів психологічної науки [1]. Особливий акцент робили на ньому радянські психологи, що не в останню чергу впливало з обов'язку спиратись у розробленні психологічної проблематики на так звану марксистсько-ленінську діалектику, котра мала офіційний статус загальної теорії

розвитку. Проте цей принцип, безперечно, реалізується так чи інакше і в західній психологічній традиції, наприклад у класичних працях із психології особистості, що належать Д. Брунеру, К. Бюлеру, Г. Олпорту, Ж. Піаже та ін. Отже, його методологічне значення сумніву не викликає.

Широке застосування він має також у соціальній психології, де виходить за межі суто індивідуального, особистісного розвитку і поширюється на групове життя людей. Проблема групового розвитку давно посіла в соціально-психологічному дискурсі провідні позиції. І хоча ця проблема традиційно розглядалася переважно в аспекті вивчення малих груп, не менш важливою, на наш погляд, вона є і для сталих великих груп (соціальних, етнонаціональних, релігійних, поколінських і т. ін.). Адже очевидно, що місце тієї чи тієї великої групи в системі суспільних відносин, її роль у суспільно-історичному процесі та взаємодії з іншими групами і, зрештою, сам її статус як реальної групи – усе це безпосередньо залежить від того, наскільки дана група згуртована й консолідована, структурована й функціонально спроможна, здатна до ухвалення та реалізації спільних рішень, тобто від рівня її групового розвитку. Однак сказати, що проблема розвитку великих груп розробляється сьогодні достатньою мірою, навряд чи можна. Це й зумовлює потребу критичного аналізу її нинішнього стану та визначення перспектив дальшого розроблення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення невіршених частин загальної проблеми. Як ми вже зазначали в статті, вміщеній у попередньому випуску “Наукових студій із соціальної та політичної психології” [2], психологія великих груп належить до найменш розроблених розділів соціально-психологічної науки. На Заході великі групи як самостійний об’єкт досліджень соціальними психологами фактично не розглядаються, а отже не досліджується і їхній груповий розвиток. Немає досліджень та публікацій, спеціально присвячених розвитку великих груп, і в Україні. Тож єдиним джерелом наукових уявлень про розвиток великої групи наразі залишаються поодинокі праці російських авторів, опубліковані в минулому десятилітті або й іще за радянських часів [3; 4].

Проте ми не вважаємо доцільним обмежуватись оглядом лише цих праць. На нашу думку, під кутом зору обговорюваних тут питань загальною проблемою постає груповий розвиток як такий (тобто у його безвідносності щодо розмірів і типів груп), а складовою і, як нам видається, нерозв’язаною частиною загальної проблеми є, відповідно, проблематика розвитку великих груп і зокрема етапності, чи стадіальності, їхнього розвитку. Дотримуючись такого погляду, означену проблематику доцільно розглядати в контексті загальної проблеми групового розвитку, досвід розроблення котрої (зрозуміло, на прикладі переважно малих груп) широко відображено як у російськомовних, так і англо-

мовних літературних джерелах. При цьому англомовні джерела є загалом не лише значно новішими, ніж російськомовні, а й численнішими та ґрунтовнішими. Тому в осмисленні стану проблеми варто орієнтуватися передусім на них.

Присвячені групам публікації (одна-дві статті) щорічно з'являються в англомовній фаховій періодиці, так би мовити, універсального змісту, де час від часу можна натрапити й на тематичні випуски із цих питань. Окрім того, виходять спеціалізовані журнали, назви яких говорять самі за себе: “Group Dynamics: Theory, Research, and Practice” (“Групова динаміка: теорія, дослідження, практика”), “Group Processes and Intergroup Relations” (“Групові процеси та міжгрупові відносини”), “Small Group Research” (“Дослідження малих груп”) тощо. Протягом нинішнього десятиріччя побачила світ також низка книжкових видань із групової проблематики – як монографій, так і підручників для студентів та практичних посібників [5–9].

Ознайомлення із цими публікаціями засвідчує, що уявлення їхніх авторів про розвиток малих груп базуються, як правило, на класичній моделі стадій групового розвитку Б. Такмена [10] та її модифікаціях, запропонованих у різні роки Г. Стенфордом та А. Роарком [11], Н. Обером [12], Д. Бодді та Р. Пейтоном [13], А. Вайтом і Дж. Фейрхорстом [14] та іншими вченими, які працюють у галузях соціальної та організаційної психології. Такі модифікації, як і саму модель Б. Такмена, ми предметно розглянемо нижче. А поки що зробимо важливий для нас попередній висновок – про те, що проаналізовані публікації дають підстави констатувати доволі високий ступінь стабільності наукових уявлень, які стосуються розвитку малих груп. Іншими словами, ці уявлення на сьогоднішній день є достатньо усталеними, такими, що витримали випробування часом і в цілому влаштовують наукове співтовариство та задовольняють потреби суспільної практики¹. Отже, їх доречно взяти до уваги, обговорюючи значно менш розроблену проблему розвитку великих груп.

Мета статті полягає в тому, щоб:

- а) здійснити порівняльний аналіз наявних концепцій етапності (стадіальності) розвитку великої групи;
- б) співвіднести ці концепції з моделями розвитку малих груп;
- в) визначити напрями уточнення й поглиблення наукових уявлень, що характеризують етапи (стадії) та рівні розвитку великої групи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед зауважимо, що в концепціях російських авторів етапи (стадії) та рівні роз-

¹ Про останнє свідчить використання згаданих моделей у практичних посібниках та підручниках для студентів, що навчаються за бізнес-програмами.

витку великих груп зазвичай досить жорстко й однозначно співвідносяться між собою. Найвідомішою впродовж десятиліть залишається концепція Г. Г. Дилигенського [3], яку згадують найчастіше і в навчальній літературі країн пострадянського простору. Згідно з цією концепцією, у розвитку великої групи простежуються три рівні – типологічний, рівень ідентифікації та рівень інтегрованості. Ці рівні відображають водночас проходження групою відповідних стадій розвитку.

На першому, *типологічному*, рівні велика група є фактично ще сумою індивідів. Її члени лише схожі між собою за певними об'єктивними ознаками (соціально-демографічними, етнічними, професійними тощо), які можуть мати істотне значення в регулюванні індивідуальної поведінки людей, але поки що не дають їм відчуття психологічної спільності. Таке відчуття приходить на другому, *ідентифікаційному*, рівні розвитку великої групи, члени якої вже усвідомлюють свою належність до неї та вважають себе її членами. Відтак група рухається в напрямку третього, *інтеграційного*, рівня розвитку. Він характеризується готовністю її членів до спільних дій в ім'я досягнення групових цілей на основі спільних інтересів. Тож цей рівень розвитку великих груп цілком обґрунтовано називають також *рівнем солідарності* [3; 15].

Набагато сучасніший, модерніший вигляд (порівняно з концепцією Г. Г. Дилигенського) має концепція розвитку великої групи, запропонована А. Л. Журавльовим і Т. П. Смельяною [4]. У її основу покладено критерій розвитку груп як *колективних суб'єктів*. За цим критерієм виокремлюються теж три рівні розвитку, які проходить велика група, але їхнє змістове наповнення є суттєво іншим.

Інакше ці рівні й називаються: 1) рівень потенційної суб'єктності (або передсуб'єктності); 2) рівень реальної суб'єктності (або суб'єктності як спільної активності); 3) рівень суб'єктності як групової саморефлексивності. При цьому під *колективною (груповою) суб'єктністю* згідно з принципом ізоморфізму розуміється те саме, що й під суб'єктністю особистості – ініціювання власної активності на основі внутрішньої мотивації, здатність самостійно (без зовнішніх спонукань) породжувати свої дії та взаємодіяти з природним і соціальним середовищем, бути їхньою першопричиною [16, с. 74].

На рівні *потенційної суб'єктності (передсуб'єктності)* велика група ще не здатна до спільних дій, але й не є простою сумою індивідів. У цьому полягає докорінна відмінність передсуб'єктності від першого, типологічного, рівня з концепції Г. Г. Дилигенського, коли у психологічному сенсі групу, власне, ще й не можна вважати групою. Рівень (стадія) потенційної суб'єктності характеризується тим, що велика група поступово набуває ознак надіндивідуальності: дедалі більшу роль починають відігравати ментальні конструкти, котрі поділяють члени групи, формується її трансособистісний образ як такої, що має певний соціальний статус.

Обґрунтовуючи ознаки колективної суб'єктності, А. Л. Журавльов слідом за О. В. Брушлинським потрактовує потенційну суб'єктність як взаємопов'язаність та взаємозалежність індивідів у групі [там само, с. 73]. Але ж очевидно, що у випадку великих груп ці ознаки навряд чи правомірно відносити саме до стадії передсуб'єктності. У великій групі на стадії передсуб'єктності індивіди є радше не взаємопов'язаними, а *однаково пов'язаними* з одними й тими самими (однотипними) умовами буття, а також *однаково узалежненими* від інших груп (наприклад, робітники від роботодавців), що й породжує спільні переживання. Проте, хоч як би там було, можна погодитися з А. Л. Журавльовим і Т. П. Смельяною, що на цій стадії у великій групі конструюються соціальні уявлення, які виконують не лише пізнавальну функцію, а й стимулюють формування настановлень на соціальну активність, підтримують позитивний емоційний стан групи. Актуалізуються процеси згуртування її членів, розвитку в них почуття групової належності, усвідомлення своїх соціально-психологічних рис як зумовлених такою належністю. Щоправда, це усвідомлення інколи може спричинити й вихід індивіда зі своєї групи, але загалом у ній створюються передумови для переходу на другий, вищий рівень групового розвитку.

Найприкметнішою ознакою другого рівня, який є рівнем *реальної суб'єктності*, стає здатність великої групи до спільної активності (робітники оголошують загальнонаціональні страйки, щоб домогтися збільшення заробітної платні та поліпшення умов праці; підприємці протестують проти непосильних податків; поневолені народи піднімаються на боротьбу за своє національне та соціальне визволення тощо). І тут уже справді члени групи набувають взаємопов'язаності та взаємозалежності, діють як одне ціле в протистоянні чи співпраці з іншими соціальними суб'єктами.

Поняття спільної активності тлумачиться як таке, що охоплює цілу низку споріднених групових феноменів: спільну діяльність, комунікацію, групову поведінку, внутрішньогрупову та міжгрупову взаємодію тощо. Спільна активність великої групи реалізується не лише в оптимальних, найбільш ефективних і досконалих формах – трапляється й так, що ці форми можуть бути малорезультативними, недалекоглядно обраними, неоднозначними за своїми наслідками і для суспільного загалу, і для самої групи. Але в будь-якому разі спільна активність є атрибутивною, невід'ємною ознакою реальної суб'єктності групи. Там, де немає спільної активності чи здатності до її здійснення, немає й групи як колективного суб'єкта.

Однак лише спільною активністю не вичерпується зміст групового розвитку. Про дальший розвиток великої групи свідчить досягнення нею рівня *групової саморефлексивності*. Звісно, рефлексивні процеси відбуваються у великій групі й на попередніх стадіях роз-

витку (так, завдяки їм ще на стадії передсуб'єктності у членів групи формується почуття “Ми”), але сутність рівня групової саморефлексивності полягає в тім, що на ньому ці процеси відіграють провідну роль. Як вважає А. Л. Журавльов, типовим змістом (чи предметом) групової саморефлексивності відтепер стають:

- історико-біографічний досвід життя групи (особливості її початкового формування та становлення, аналіз яких породжує певну “схему” чи “сценарій” подальшого розвитку з елементами деякої “легенди” про історію групи або групової “автобіографії”);

- головне призначення групи (сенс її існування, груповий “образ мети”);

- нинішній стан (“портрет”) групового функціонування (конкретні групові діяння і досягнення, реальні форми спільної життєдіяльності групи та їхня ефективність);

- потенційні можливості та ресурси групи, що співвідносяться з рівнем її домагань;

- перешкоди та обмеження на шляху здійснення групових цілей (причому мають на увазі не лише об'єктивні, зовнішні перешкоди, а й самозаборони, які накладає група на деякі свої дії, що дає підстави говорити про появу своєрідного феномена “групової совісті”);

- допущені групою помилки та прорахунки, усе, що могло бути для неї потрібним і корисним, але з тих чи інших причин залишилося не реалізованим [16, с. 75–76].

Попри наявні відмінності концепція Г. Г. Дилигенського і концепція А. Л. Журавльова та Т. П. Ємельянової мають певні спільні риси. Спільними є й деякі вади, чи, точніше, прогалини в цих концепціях. Упадає в око, зокрема, що обидві вони змальовують розвиток великих груп фактично як односпрямований, лінійний процес, елімінуючи його внутрішні суперечності. Така картина групового розвитку видається не цілком релевантною реальності. Адже життя демонструє аж задосить гострих внутрішніх конфліктів у великих групах, які часом мають руйнівні, незворотні наслідки. Як приклад із новітньої історії України варто згадати бодай чвари між страйковими комітетами і шахтарськими профспілками, котрі призвели практично до цілковитої деградації шахтарів Донеччини як консолідованої великої групи, хоча наприкінці 1980-х років вона була могутньою силою, проводила потужні протестні акції, один за одним відправляючи у відставку компартійні обкоми. Тим часом соціально-психологічна література, як правило, абстрагується від таких внутрішньогрупових колізій.

На цьому тлі позірної безконфліктності розвитку великих груп привертає увагу (як чи не єдиний виняток) *теорія етногенезу* Л. М. Гумільова [17]. У соціально-психологічному сенсі вона має, зрозуміло, локальне значення, оскільки стосується лише етнічних груп і

не може механічно екстраполюватися на інші великі групи. Але все ж її можна розглядати як таку, що актуалізує проблему суперечностей у розвитку великих груп.

Згідно з гумільовською теорією, кожен етнос, якщо його історична доля не зазнає значних відхилень, зумовлених зовнішніми причинами (вторгненнями на етнічну територію сильніших сусідів, природними катастрофами тощо), проходить п'ять фаз. Переінтерпретувавши ці фази в термінах розвитку, їх можна описати так. Перша із них, *фаза підйому*, це період виникнення та відносно стабільного розвитку етносу; друга, *акматична фаза*, – період так званого “пасіонарного перегріву” етнічної системи, що характеризується формуванням нових субетнічних груп, їхньою значною активністю, зовнішньою експансією та взаємопоборюванням; третя, *фаза надламу*, коли етнічна система після “пасіонарного перегріву” зазнає дисоціації, дезінтегрується, втрачає опірність; четверта, *інерційна фаза*, під час якої поступальний розвиток етносу, почасті відновлюючись, відбувається ніби за інерцією і плавно йде на спад, хоча разом з тим інтенсивно нагромаджуються культурні цінності й технічні засоби впливу на довкілля, що сприймається сучасниками як ознаки благополуччя та процвітання; п'ята, *фаза обскурації*, засвідчує духовний занепад етносу, максимальне спрощення його структури та граничне зниження активності, унаслідок чого він або ж “консервується” в реліктовому стані, або ж стає субстратом нових етнічних утворень. Отже, за цією версією етногенезу, розвиток етнічних груп має свої внутрішні суперечності, закономірні піднесення і спади, свій початок і, як не прикро, кінець. Підрахував автор і середню тривалість існування етнічної системи: вона становить приблизно 1500 років. При цьому культурна спадщина зниклого етносу може зберігатися, що створює враження тяглості його історії.

Нині в Україні (як і переважній більшості країн світу) теорія Л. М. Гумільова не знаходить визнання. Це пояснюється не лише тим, що він має репутацію одного з ідеологів агресивного російського євразійства, а й “екзотичністю” вихідних положень самої теорії, наприклад концепту етнічного поля, наявність якого довести сьогодні емпіричними методами неможливо. Проте, мабуть, є й інші причини.

Хоч як би ми претендували на неупередженість наших поглядів, більшості з нас важко погодитися, скажімо, з тезою про конечність етносів, до яких ми належимо. Такого стибу тези здатні викликати в суспільстві психологічно зрозумілі світоглядні збурення. Тобто проблематика розвитку великих груп, хочеться комусь того чи ні, тяжіє до заідеологізованості та заполітизованості. І це не може не позначатися на стані її розроблення, не спричинюватися до свідомого чи мимовільного згладжування дослідниками її “гострих кутів”, що, як відомо, не сприяє встановленню наукової істини.

Але істини все ж треба прагнути, бо для цього й існує наука. Тож, рухаючись у її напрямку, корисним буде, як і планувалося, зіставити розглянуті концепції з моделями розвитку малої групи, досвід розроблення яких є багатшим і, сказати б, легітимнішим.

Почнімо з моделі Б. Такмена, відтворивши її за першоджерелами (табл.). Нагадаємо, що, як наголошують майже всі автори, котрі описують цю модель, її він розробив, проаналізувавши п'ять десятків публікацій, присвячених вивченню процесу розвитку найрізноманітніших груп – терапевтичних, тренінгових, лабораторних і природних професійних. Тобто модель спирається на великий масив емпіричних даних. Спочатку Б. Такмен виокремив у ній чотири закономірні стадії групового розвитку (тобто такі, котрих не може оминати практично жодна мала група), назвавши кожну з них промовисто і коротко, а саме одним словом: forming, storming, norming, performing [10]. У подальшому вчений проаналізував спільно з М. Єнсен ще ряд досліджень групових процесів і доповнив свою модель п'ятою стадією групового розвитку, якій дав досить “песимістичну” назву – adjourning [18]. Відтак модель набула того вигляду, який відображено в таблиці.

Таблиця

Стадії групового розвитку за Б. Такменом

Стадії	Групова структура: патерни міжособових стосунків, спосіб, за якого члени групи діють та ставляться одне до одного	Активність щодо завдання: зміст інтеракцій, які стосуються завдання, що стоїть перед групою
формінг (forming)	перевірка та залежність	орієнтація у завданні
штурмінг (storming)	внутрішньогруповий конфлікт	емоційна відповідь на вимоги завдання
нормінг (norming)	розвиваються почуття, що стосуються групи та узгодженості дій, виникають нові стандарти та приймаються нові ролі	відкритий обмін релевантними інтерпретаціями, люди виражають особисті точки зору на завдання
перформінг (performing)	ролі стають гнучкими та функціональними, структурні питання вирішуються; структура підтримує виконання завдання та продуктивність групи	міжперсональні структури стають інструментом для виконання завдання, групова енергія націлена на завдання, виникають рішення, що забезпечують його виконання
еджорнінг (adjourning)	стурбованість з приводу розриву стосунків та припинення існування групи, сум, почуття щодо лідера групи та членів групи	самооцінка

Назви перших трьох стадій моделі легко перекладаються з англійської і є відразу ж зрозумілими, переклад назв четвертої та п'ятої стадій вочевидь становить певні труднощі. Їх можна поіменувати, певно, як стадію продуктивності, або продуктивної діяльності, і стадію припинення діяльності й разом – існування групи. Але при цьому втрачаються лаконізм і певною мірою змістове наповнення Такменової термінології. Тому вважаємо за краще не перекладати назви виділених ним стадій, а просто запозичити їх з англійської.

Проте важливіше підкреслити, що кожна з виділених стадій послідовно охоплює дві взаємопов'язані сфери групового життя: міжособові (внутрішньогрупові) стосунки членів групи і їхню інструментальну (ділову) активність. Тобто Б. Такмен виокремлює п'ять стадій цілісного групового розвитку, а не по п'ять стадій у кожній сфері, як стверджують його російські критики, закидаючи йому недостатню співвіднесеність відповідних стадій у тій і тій сферах [19, с. 73–75]. Про недостатню співвіднесеність стадій говориться на тій підставі, що, мовляв, незрозуміло, яка сфера є генетично первинною, основною. Однак сутність моделі якраз і полягає в тому, що обидві сфери групового життя мисляться як апріорі пов'язані між собою, а не лише такі, котрі розвиваються паралельно. А яка сфера на тій чи тій стадії впливатиме на груповий розвиток дужче, тобто виявиться основною, – це вже залежить від комплексу найрізноманітніших чинників і обставин. Тим самим обговорювана модель залишається контроверсійною відомій радянській теорії колективу (так званій стратометричній концепції), яка намагалася скласти їй альтернативу, доводячи, що високоорганізована спільна діяльність членів групи нібито є панацеєю від внутрішньогрупових конфліктів [20]. Насправді ж, як показують дослідження, проведені зокрема й російськими вченими, за певних умов (приміром, в екстремальних ситуаціях тривалої соціальної ізоляції) саме на стадії максимальної інтеграції групової діяльності зростає ймовірність негативного впливу на неї експресивно забарвлених міжособових стосунків, що ставить під загрозу згуртованість малої групи [21]. Тож наполягати на безумовній пріоритетності для групового життя його суто ділової сфери навряд чи треба.

Модель Б. Такмена описує груповий розвиток як складний шлях будь-якої малої групи від її виникнення (формування) до зникнення (ліквідації чи самоліквідації). І цей шлях – якщо, долаючи його, група, звісно, не розпадається – неодмінно пролягає через більше чи менше виражені внутрішньогрупові конфлікти, що супроводжуються неадекватними емоційними реакціями на вимоги завдання, яке стоїть перед групою (стадія штормінгу), поступове залагоджування наявних конфліктів, що поєднується з релевантними інтерпретаціями завдання (стадія нормінгу), і досягнення, зрештою, функціонально-рольової співвіднесеності міжперсональних стосунків, котрі стають відтак інструментом

для виконання групового завдання (стадія перформінгу). Такої ж логіки дотримуються в цілому й послідовники Такмена, які здійснювали модифікації його моделі.

Наприклад, Г. Стенфорд та А. Роарк трансформували цю модель відповідно до специфіки шкільного класу. Їхні дослідження засвідчили, що процес утворення групи (шлях від дифузної до здатної повноцінно функціонувати групи) має сім стадій, а саме:

- початкова стадія. Протягом неї формуються перші уявлення учнів про клас і одне про одного. Перші міжособові взаємодії в цей час ще дуже обережні та приводять здебільшого до утворення діад. Учитель сприймається як основний авторитет у класі;

- період формування групових норм, початок становлення групової самосвідомості. На цій стадії розвиток групи характеризується нерівномірністю в діловій та емоційній (міжособовій) сферах;

- стадія конфлікту, під час якої спостерігаються незадоволення внутрішньогруповою взаємодією, зіткнення. Це відбувається внаслідок переоцінки власних можливостей, спроб розв'язати всі проблеми самостійно. У дитячій групі на цій стадії авторитет дорослого піддається сумніву;

- перехід до стану збалансованості. Унаслідок кращого міжособового пізнання, перевірки власних можливостей, стабілізації неформальних статусів членів групи спілкування стає більш конструктивним і відкритим, ніж на попередніх стадіях. Починають проявлятися елементи групової солідарності;

- поява почуття “Ми”. На цьому етапі з'являються згуртованість, реальний інтерес учнів до класу як єдиного цілого, турбота про нього. Стає помітною тенденція до інтеграції індивідуальних цілей із груповими;

- домінування емоційної сфери. Подальший розвиток групи поступово приводить до переважання суб'єктивної значущості емоційних переживань членів групи в їхніх взаєминах. Підвищується значення стосунків “Я – Ти”, особисті інтеракції стають особливо щільними;

- стадія актуалізації. Ця стадія – найвищий етап групової зрілості, коли і ділова, й емоційна сфери життя групи достатньо розвинуті та збалансовані, а рівень згуртованості групи є високим [11].

Н. Обер виділив чотири стадії групоутворення, серед яких: 1) формування експресивних норм та різностатусних ролей; 2) руйнування наявної рольової структури внаслідок розбіжності думок членів групи; 3) формування інструментальних норм, що супроводжується гармонізацією міжособових стосунків; 4) утворення функціональних ролей, встановлення гнучкої взаємозалежності внутрішньогрупових ставлень [12]. Тобто йдеться фактично про ті ж стадії формінгу, штурмінгу, нормінгу та перформінгу, тільки з дещо іншим змістовим наповненням.

Дослідники менеджменту, зокрема Д. Бодді та Р. Пейтон, пристосували Такменову модель для потреб аналізу процесів утворення та розвитку бізнесових команд. При цьому майже в незмінному вигляді збереглися усі п'ять її стадій: 1) формування; 2) збурення (або конфлікт, сум'яття); 3) упорядкування (або нормування); 4) перформінг (або вирішення завдання); 5) еджорнінг (згасання активності чи розформування команди) [13].

Як бачимо, західні моделі розвитку малої групи зазвичай передбачають стадії внутрішньогрупових конфліктів (збурення, штормінгу) та їх подолання (упорядкування, нормінгу). Винятки трапляються порівняно рідко. Такими винятками є, як правило, моделі, що зосереджуються лише на інструментальній (діловій) активності групи, абстрагуючись від внутрішньогрупових стосунків її членів, наприклад модель Е. Мабрі [22]. Переважна ж більшість моделей західних авторів фіксує у груповому розвитку моменти як прогресу, так і регресу, що, до речі, цілком відповідає філософським поглядам на розвиток як такий [23]. І ця, можна сказати, діалектичність моделей Б. Такмена та його послідовників знову ж таки принципово відрізняє їх від уявлень про груповий розвиток, що культивувалися в радянській соціальній психології. Адже в провідних радянських теоріях колективу, розроблених А. В. Петровським та Л. І. Уманським, розвиток малої групи розглядався фактично як її лінійне, позбавлене зворотних тенденцій, поетапне сходження до рівня колективу або, навпаки, антиколективу [20; 24]¹. Ці теорії набули великої популярності в колишньому Радянському Союзі і значною мірою зберігають її нині в Російській Федерації. Тому можна припустити, що “безконфліктна” спрощеність розглянутих вище концепцій етапності (стадіальності) розвитку великої групи пояснюється не лише заідеологізованістю проблематики великих груп, а й певним впливом уявлень про розвиток малої групи, канонізованих у радянських теоріях колективу.

Наявність у груповому розвитку моментів як прогресу, так і регресу ставить під сумнів також правомірність жорсткого співвіднесення етапів (стадій) та рівнів розвитку групи – однаково великої чи малої. Адже зрозуміло, що, проходячи стадію штормінгу, група навряд чи досягає вищого, ніж наприкінці попередньої стадії, рівня розвитку – найчастіше вона бодай на певний час ніби відкочується назад. А коли

¹ Цікаво, між іншим, що постульовані згаданими теоріями лінійні моделі розвитку малої групи не зазнали уточнень навіть після того, як у межах цих теорій було проведено емпіричні дослідження, результати котрих суперечили декларованій лінійності. Маємо на увазі, скажімо, дослідження А. Г. Кирличника, співробітника Л. І. Уманського, який виявив як висхідні, так і низхідні фази руху досліджуваних груп “від неколективу до колективу” [25].

так, то рівні групового розвитку не випадає механічно виводити з його стадій. Їх виокремлення, на нашу думку, становить окреме завдання.

Найостаннішою і водночас найоригінальнішою модифікацією моделі Б. Такмена, напевне, можна вважати модель Вайта – Фейрхорста, що дістала назву TPR-моделі – за першими літерами виокремлених у ній стадій групового розвитку: трансформінг (transforming), перформінг (performing), реформінг (reforming). Початкова стадія, названа трансформінгом, охоплює три перші стадії Такменової моделі: формінг, штормінг і нормінг. Під наступною стадією, перформінгом, А. Вайт і Дж. Фейрхорст розуміють те саме, що й Такмен, тобто етап продуктивного функціонування групи. Але завершується ця стадія не припиненням діяльності чи розпадом групи, а виходом її на новий рівень продуктивності. Період виходу на нього й було названо стадією реформінгу, тобто певної перебудови структури групи та її діяльності [14].

На наш погляд, найістотнішим у TPR-моделі є не об'єднання перших трьох стадій, виділених Б. Такменом, а заміна стадії еджорнінгу стадією реформінгу. Це знімає наліт фатальності з уявлень про груповий розвиток, усуває приреченість групи на неминучий розпад. Зрозуміло, зміст стадії реформінгу потребує уточнень. Навряд чи її проходження можна уявляти як абсолютно безболісний і суцільно гармонійний період, гадаємо, він скоріше за все буде характеризуватися певним повторенням – так би мовити, на новому витку спіралі розвитку – тієї ж стадії трансформінгу з її штормінгами та нормінгами. Зрозуміло й те, що вихід на стадію реформінгу не є універсальним сценарієм групового розвитку, що далеко не всі групи здатні досягти цієї стадії (та й не завжди це потрібно). У багатьох випадках їхній розвиток таки завершуватиметься еджорнінгом. Але в будь-якому разі TPR-модель відкриває нові горизонти в розумінні групової проблематики, що є істотним для розроблення уявлень про стадіальність розвитку груп – як малих, так і великих.

Істотними для дальшого розроблення наукових уявлень про стадії (етапи) та рівні розвитку великих груп є, безсумнівно, й інші аспекти проаналізованих моделей розвитку малих груп, які загалом видаються релевантнішими реальності, ніж найбільш поширені погляди на розвиток великої групи¹. І це наводить на думку, що, напевне, настав час вису-

¹ Тезу про меншу релевантність поглядів на розвиток великої групи, можливо, не варто поширювати на теорію етногенезу Л. М. Гумільова. Під цим кутом зору становить інтерес, зокрема, помітна збіжність щонайменше трьох із постульованих у ній фаз етно-генезу (першої, другої та п'ятої) з відповідними стадіями розвитку малої групи, виокремленими в моделі Б. Такмена (теж першою, другою та п'ятою).

нути завдання створення *загальної теорії групового розвитку* з комплексарно поєднаними варіантами останньої, зорієнтованими на специфіку різних типів великих, середніх та малих груп.

Висновки. Оскільки соціальними психологами інших країн, зокрема й України, великі групи як такі на рівні теоретичних узагальнень не досліджуються, фактично єдиним джерелом наукових уявлень про їхній груповий розвиток залишаються концепції етапності (стадіальності) розвитку великої групи, запропоновані російськими авторами в минулому десятилітті (А. Л. Журавльов і Т. П. Ємельянова) або й іще за радянських часів (Г. Г. Дилигенський).

Порівняно з концепцією Г. Г. Дилигенського, що дістала, так би мовити, постійну прописку в навчальній літературі для студентів, значно змістовнішою можна вважати новішу за часом розроблення концепцію А. Л. Журавльова і Т. П. Ємельянової, в основу якої покладено критерій розвитку великих груп як колективних суб'єктів. Однак, попри наявні відмінності, обидві концепції мають деякі спільні вади. До останніх належать передусім очевидне спрощення картини розвитку великої групи, трактування його як такого собі односпрямованого, лінійного процесу, позбавленого внутрішніх суперечностей (внутрішньогрупових конфліктів і регресивних тенденцій), що не узгоджується з фактами реального функціонування великих груп.

На тлі позірної безконфліктності розвитку великих груп чи не єдиним винятком у дотичному до обговорюваної проблеми науковому контексті постає теорія етногенезу Л. М. Гумільова, котра тлумачить розвиток етносів (етнічних груп) як процес, що характеризується своїми внутрішніми суперечностями, піднесеннями та спадами і, в підсумку, кінечністю. Проте в соціально-психологічному сенсі теорія етногенезу має локальне значення, оскільки стосується лише етнічних груп і не може механічно екстраполюватися на інші великі групи.

Можна припустити, що “безконфліктна” спрощеність запропонованих російськими авторами концепцій етапності (стадіальності) розвитку великої групи пояснюється як заідеологізованістю й заполітизованістю проблематики великих груп у цілому, так і певним впливом уявлень про груповий розвиток, канонізованих у радянських теоріях колективу, що всупереч емпіричним даним розглядали цей розвиток як, по суті, лінійне, позбавлене зворотних тенденцій, поетапне сходження малої групи до рівня колективу або, навпаки, антиколективу. Тому для уточнення уявлень про етапи (стадії) розвитку великих груп доцільно звернутися до розроблених на Заході Б. Такменом та його послідовниками моделей розвитку малої групи, які мають характер усталеного, перевіреного часом і суспільною практикою наукового знання. Ці моделі, виокремлюючи в груповому розвитку закономірні стадії збурення, штормінгу, сум'яття, фіксують у ньому моменти не лише прогресу, а й регресу, що має враховувати і психологія великих груп.

У світлі моделей Б. Такмена та його послідовників сумнівним видається також властиве концепціям російських авторів жорстке й однозначне співвіднесення етапів (стадій) розвитку великих груп з рівнями їхнього розвитку. Отже, виокремлення рівнів групового розвитку слід розглядати як відносно самостійне наукове завдання.

Новим словом у розробленні наукових уявлень про груповий розвиток стала модифікація моделі Б. Такмена, здійснена А. Вайтом і Дж. Фейрхорстом. Її принципова новизна полягає передусім у тому, що вона знімає наліт фатальності, неодмінної конечності з картини групового розвитку. І це теж, напевне, варто враховувати, уточнюючи уявлення про розвиток великих груп.

Нарешті, проведений аналіз дає підстави порушити питання про створення загальної теорії групового розвитку, яка мала б комплементарно поєднані варіанти, зорієнтовані на специфіку різних типів великих, середніх та малих груп.

Подальше розроблення проблеми в найближчій перспективі вбачається у перевірці висловлених вище міркувань фактами з історії розвитку низки реальних великих груп різного типу, а в більш віддаленій – у створенні згаданої загальної теорії групового розвитку.

Список використаних джерел

1. Анцыферова, Л. И. (1978). Методологические проблемы психологии развития. В Л. И. Анцыферова (Ред.), *Принцип развития в психологии* (с. 3–20). Москва: Наука.
2. Слюсаревський, М. М. Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба “інвентаризації”. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41 (44), 126–156.
3. Дилигенский, Г. Г. (1975). Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших групп. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Методологические проблемы социальной психологии* (с. 196–205). Москва: Наука.
4. Журавлев, А. Л., & Емельянова, Т. П. (2009). Психология больших социальных групп как коллективных субъектов. *Психологический журнал*, 30 (3), 5–15.
5. Levine, J. M. (Ed.). (2013). *Group Processes*. New York: Psychology Press.
6. Forsyth, D. R. (2014). *Group dynamics*. 6th ed. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
7. Brown, R. (2012). *Group processes: Dynamics within and between groups*. 2d ed. Oxford. Malden: Blackwell.
8. Haynes, N. M. (2012). *Group dynamics: Basics and Pragmatics for Practitioners*. Lanham: University Press of America.
9. Alle-Corliss, L., & Alle-Corliss, R. (2013). *Group work: a practical guide to developing groups in agency settings*. Hoboken: Wiley.
10. Tuckman, B. (1965). Developmental Sequence in Small Groups. *Group Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399.
11. Stanford, G., & Roark, A. (1974). *Human interaction in education*. Boston.
12. Ober, N. (1977). A cognitive approach to group organization and development. *Dissertation abstracts international*, 37.

13. Boddy, D., & Paton, R. A. (1998). *Management: an introduction*. Harlow: Financial Times / Prentice Hall.
14. White A. (2008). *From Comfort Zone to Perfomance Management: Understanding Development and Perfomance*. White & MacLean Publishing.
15. Журавлев, А. Л., Соснин, В. А., & Красников, М. А. (2006). *Социальная психология*. Москва: Форум: Инфра-М.
16. Журавлев, А. Л. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал*, 30 (5), 72–80.
17. Гумилев, Л. Н. (1990). *Этногенез и биосфера земли*. Москва: Гидрометеиздат.
18. Tuckman, B., & Jensen, M. (1977). Stages of small group development revisited. *Group and organization studies*, 2 (4), 419–427.
19. Кричевский, Р. Л., & Дубовская, Е. М. (2001). *Социальная психология малой группы*. Москва: Аспект Пресс.
20. Петровский, А. В. (1979). *Психологическая теория коллектива*. Москва: Педагогика.
21. Новиков, М. А. (1981). Психофизиологические и экпсихологические аспекты межличностного взаимодействия в автономных условиях. В Б. Ф. Ломов (Ред.), *Проблемы общения в психологии* (с. 178–217). Москва: Наука.
22. Mabry, E. (1975). Exploratory analysis of a development model for task-oriented small groups. *Human Communication Research*, (2), 66–74.
23. Кизима, В. (2002). Розвиток. У В. І. Шинкарук та ін. (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 555). Київ: Абрис.
24. Уманский, Л. И. (1975). Поэтапное развитие группы как коллектива. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Коллектив и личность* (с. 77–87). Москва: Наука.
25. Кирпичник, А. Г. (1980). *Исследование динамики коллективообразования в юношеских группах (на материале лагерей комсомольского актива школ и ПТУ)*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва.

References

1. Antsyferova, L. I. (1978). Metodologicheskiye problemy psikhologii razvitiya [Methodological problems of developmental psychology]. In L. I. Antsyferova (Ed.), *Printsip razvitiya v psikhologii* [The Principle of Development in Psychology] (pp. 3–20). Moscow: Nauka (rus).
2. Slyusarevskyy, M. M. Naukovi uiavlennia pro skladovi psykhiky velykykh hrup: sproba “inventaryzatsiyyi” [Scientific ideas about the components of the psyche of large groups: an attempt to “inventory”]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psikhologii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 41(44), 126–156 (ukr).
3. Diligenskiy, G. G. (1975). Nekotoryye metodologicheskiye problemy issledovaniya psikhologii bolshikh grupp [Some methodological problems of large groups psychology research]. In Ye. V. Shorokhova (Ed.), *Metodologicheskiye problemy sotsialnoy psikhologii* [Methodological Problems of Social Psychology] (pp. 196–205). Moscow: Nauka (rus).
4. Zhuravlev, A. L., & Yemelyanova, T. P. (2009). Psikhologiya bolshikh sotsialnykh grupp kak kollektivnykh subyektov [Psychology of large social groups as collective subjects]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal], 30 (3), 5–15 (rus).
5. Levine, J. M. (Ed.). (2013). *Group Processes*. New York: Psychology Press.

6. Forsyth, D. R. (2014). *Group dynamics*. 6th ed. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
7. Brown, R. (2012). *Group processes: Dynamics within and between groups*. 2d ed. Oxford. Malden: Blackwell.
8. Haynes, N. M. (2012). *Group dynamics: Basics and Pragmatics for Practitioners*. Lanham: University Press of America.
9. Alle-Corliss, L., & Alle-Corliss, R. (2013). *Group work: a practical guide to developing groups in agency settings*. Hoboken: Wiley.
10. Tuckman, B. (1965). Developmental Sequence in Small Groups. *Group Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399.
11. Stanford, G., & Roark, A. (1974). *Human interaction in education*. Boston.
12. Ober, N. (1977). A cognitive approach to group organization and development. *Dissertation abstracts international*, 37.
13. Boddy, D., & Paton, R. A. (1998). *Management: an introduction*. Harlow: Financial Times / Prentice Hall.
14. White A. (2008). *From Comfort Zone to Performance Management: Understanding Development and Performance*. White & MacLean Publishing.
15. Zhuravlev, A. L., Sosnin, V. A., & Krasnikov, M. A. (2006). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Moscow: Forum: Infra-M (rus).
16. Zhuravlev, A. L. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskiye tipy [Collective subject: main features, levels and psychological types]. *Psikhologicheskyy zhurnal* [Psychological Journal], 30 (5), 72–80 (rus).
17. Gumilev, L. N. (1990). *Etnogenez i biosfera zemli* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. Moscow: Gidrometeoizdat (rus).
18. Tuckman, B., & Jensen, M. (1977). Stages of small group development revisited. *Group and organization studies*, 2 (4), 419–427.
19. Krichevskiy, R. L., & Dubovskaya, Ye. M. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya maloy gruppy* [Social psychology of a small group]. Moscow: Aspekt Press (rus).
20. Petrovskiy, A. V. (1979). *Psikhologicheskaya teoriya kollektiva* [The psychological theory of the collective]. Moscow: Pedagogika (rus).
21. Novikov, M. A. (1981). Psikhofiziologicheskiye i ekopsikhologicheskiye aspekty mezhlichnostnogo vzaimodeystviya v avtonomnykh usloviyakh [Psychophysiological and ecopsychological aspects of interpersonal interaction in autonomous conditions]. In B. F. Lomov (Ed.), *Problemy obshcheniya v psikhologii* [Communication problems in psychology] (pp. 178–217). Moscow: Nauka (rus).
22. Mabry, E. (1975). Exploratory analysis of a development model for task-oriented small groups. *Human Communication Research*, (2), 66–74.
23. Kyzyma, V. (2002). Rozvytok [Development]. In V. I. Shynkaruk et. al (Ed.), *Filosofskyy entsyklopedychnyy slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary] (p. 555). Kyiv: Abrys (ukr).
24. Umanskiy, L. I. (1975). Poetapnoye razvitiye gruppy kak kollektiva [Phased development of the group as a collective]. In Ye. V. Shorokhova (Ed.), *Kollektiv i lichnost* [The Collective and Personality] (pp. 77–87). Moscow: Nauka (rus).
25. Kirpichnik, A. G. (1980). *The study of the dynamics of collective formation in youth groups (on the material of the camps of the Komsomol schools and vocational schools)*. Extended abstract of PhD dissertation (Psychology). Moscow State University named by M.V. Lomonosov, Moscow (rus).